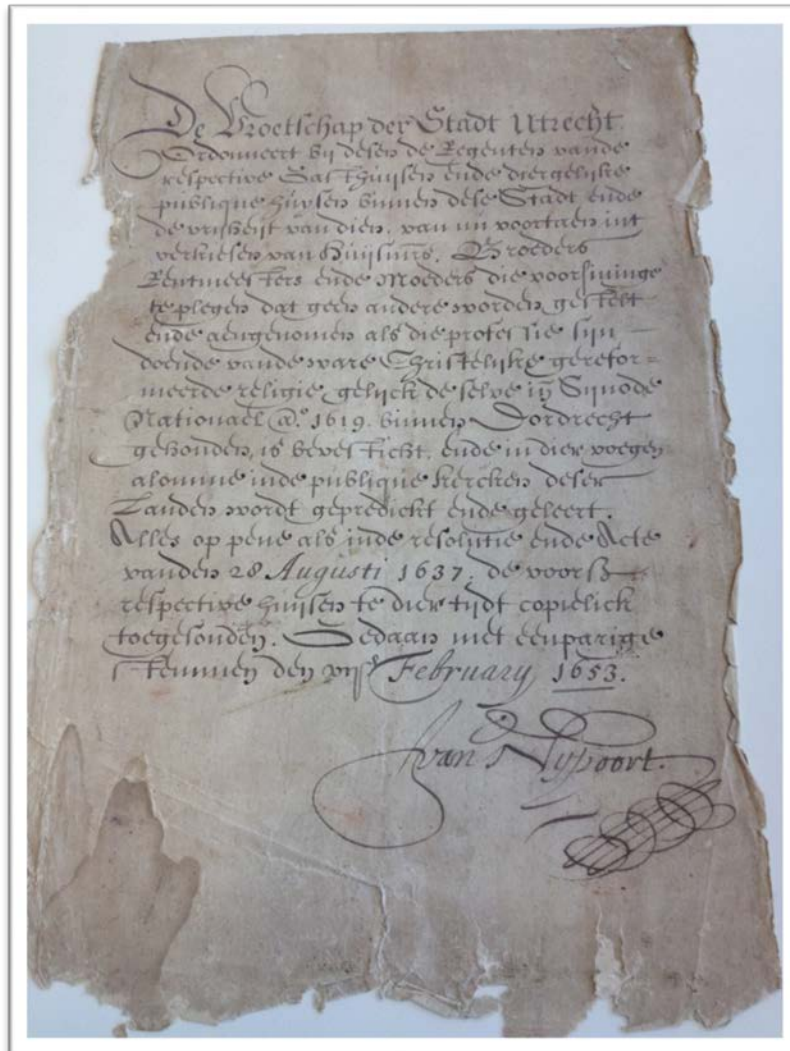

Uitsluiting en Religieuze Tolerantie

De rol van de Reformatie in de hervormingen van de ouderenzorg in de Nederlandse Republiek.

Renée Schilling
3826430
Scriptie OSIII: Goede Tijden Slechte Tijden
Tine de Moor en Anita Boele
9492 woorden

Inhoudsopgave

Samenvatting

Inleiding

1. De ontwikkeling van de ouderen- en armenzorg in Noord-Europa, 1300-1800

1.1 *Van grote huishoudens naar nucleaire gezinnen*

1.2 *Armenzorg door kerk en staat*

1.3 *De hervormingen van de 16de en de 18de eeuw*

1.4 *Discussie onder historici*

2. Gasthuizen in Utrecht

2.1 *Het Heilige Kruisgasthuis*

2.1.1 *De stichtingsbrief*

2.1.2 *Documenten betreffende het weren van katholieken en uitingen van katholicisme*

2.2 *Het St. Anthoniegasthuis*

2.2.2 *Ordonnantiën van 1515 tot 1798*

2.2.3 *Overeenkomsten tussen bewoners en het gasthuis*

2.2.4 *Uittreksels doopregisters*

2.3 *Het St. Maartensgasthuis*

2.3.1 *De fundatiebrief en ordonnantie 1472*

2.3.2 *Ordonnantie 1615*

2.3.3 *Uittreksels uit resoluties betreffende het weren van katholieken*

3. Analyse

3.1 *Stichting tot Reformatie*

3.2 *De eerste periode na de Reformatie (1580-1700)*

3.3 *1700-1817*

3.4 *Conclusie analyse*

4. Conclusie

Literatuurlijst

Samenvatting

De ouderenzorg in de Nederlandse Republiek werd aan het einde van de zestiende eeuw hervormd. Gasthuizen die voorheen dienden als overnachtingsplaats voor pelgrims, klaplopers en bedelaars werden omgevormd tot oude mannen- en vrouwenhuizen. Zowel het humanisme als de Reformatie waren verantwoordelijk voor deze hervormingen. In dit onderzoek is gekeken naar de rol van de Reformatie in de hervormingen van de ouderenzorg, toegespitst op het religieuze beleid. Onder dit beleid vallen zowel de voorschriften over godsdienstuitoefeningen als het toelatingsbeleid. De raad van Utrecht verbood vanaf het begin van de zeventiende eeuw het toelaten van katholieken in de Utrechtse gasthuizen. In het geheim werden de katholieken echter nog wel toegelaten. Gedurende de zeventiende eeuw worstelde de raad en de gasthuizen met deze verschillen in regelgeving en praktijk. Rond 1800 werden de regels in Utrecht versoepeld en mochten katholieken formeel weer worden toegelaten in de gasthuizen.

Inleiding:

Sinds januari 2015 is in Nederland de nieuwe Wet maatschappelijke ondersteuning (Wmo) van kracht. In deze wet, die de regels voor gemeenten bevat over de ondersteuning van haar burgers op het gebied van zorg en welzijn, is de positie van mantelzorgers en vrijwilligers flink versterkt. Het kabinet Rutte II probeert er op deze manier voor te zorgen dat ouderen en zieken langer in hun eigen omgeving kunnen blijven wonen. Het voordeel van het zo lang mogelijk thuis wonen, aldus het kabinet, is dat ouderen en zieken minder snel eenzaam worden, hun gewoontes niet hoeven te veranderen en hun vertrouwde sociale contacten kunnen behouden.¹ Het aantal mantelzorgers is de laatste jaren sterk toegenomen. Het is minder vanzelfsprekend om een hulpbehoevende ouder direct in een verzorgingstehuis te plaatsen, zeker nu er in deze tehuizen, mede vanwege de verhoogde druk van de vergrijzing, steeds minder persoonlijke aandacht gegeven kan worden aan haar bewoners.

De zorg voor de eigen familieleden wordt in veel niet-Noord-Europese samenlevingen als vanzelfsprekend gezien. Tot aan het einde van de Middeleeuwen was deze manier van zorg ook de norm in Noord-Europa, maar aan het eind van de veertiende eeuw veranderde hier de samenstelling van huishoudens. Er kwamen nieuwe vormen van ouderen- en armenzorg op die niet langer door families maar door de gemeenschap werden geregeld. Tot op de dag van vandaag is het gemeenschappelijke model van de ouderenzorg gangbaar, hoewel de vorm van ouderenzorg steeds in ontwikkeling is gebleven en vele hervormingen heeft gekend. Deze hervormingen waren (en zijn) niet alleen het gevolg van sociaal-economische veranderingen, maar hebben ook te maken met de manier waarop de samenleving tegen haar ouderen aankijkt. De grootste veranderingen sinds de veertiende eeuw vonden plaats aan het einde van de zestiende eeuw. In deze periode is de ouderen- en armenzorg drastisch hervormd en werden de eerste gespecialiseerde bejaardentehuizen in de Nederlandse Republiek opgericht.

Historici debatteren al jaren over de oorzaken van deze hervormingen in de ouderen- en armenzorg. Religie speelt in deze kwestie een grote rol. Katholieken en protestantse historici staan lijnrecht tegenover elkaar in hun opvattingen. Katholieke historici menen dat het humanisme verantwoordelijk was voor de hervormingen in de zorg terwijl de protestantse historici juist menen dat de Reformatie de hervormingen in gang heeft gezet. Aan het eind van de 20ste eeuw lijkt er enige overeenkomst te zijn bereikt in de vaststelling dat beide stromingen invloed hebben gehad, hoewel consensus over de mate van invloed nog ver te zoeken is. Onderzoek naar de rol van de Reformatie in de hervormingen blijft daarmee relevant, zeker omdat nog lang niet alle aspecten voldoende zijn onderzocht. Studies hebben zich met name gericht op de aanleiding van de hervormingen en niet op

---

¹ De Rijksoverheid, 'Veranderingen voor mantelzorgers en zorgvrijwilligers' (versie onbekend), <http://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/mantelzorg/veranderingen-voor-mantelzorgers-en-zorgvrijwilligers> (25 mei 2015).

de *effecten* hiervan. De Reformatie was een door religie gemotiveerde hervormingsbeweging; het is daarom zinvol om te kijken in hoeverre het religieus beleid van gasthuizen veranderde na de Reformatie. Hoe werd er bijvoorbeeld in de gasthuizen omgegaan met religieuze pluriformiteit? Waren katholieken na de Reformatie welkom in protestantse gasthuizen, of werden zij geweerd? In dit onderzoek zal aan de hand van een kleinschalige casusstudie nader worden ingegaan op de vraag wat de rol was van de Reformatie in de hervormingen van de ouderenzorg in de Nederlandse Republiek.

Er is een groot aantal studies verschenen over de ontwikkeling van de ouderen- en armenzorg in Holland. De meeste grote en welvarende steden van de Nederlandse Republiek lagen namelijk in Holland en juist over dit gebied is veel bronnenmateriaal beschikbaar. Het buiten Holland gelegen Utrecht kende destijds echter ook een goed georganiseerde algemene ouderen-, armen- en ziekenzorg, maar hier is nog nauwelijks onderzoek naar gedaan. Met name de gasthuizen, de instellingen die later als oude mannen- en vrouwenhuizen gingen dienen, floreerden hier vanaf de veertiende eeuw. Deze studie zal zich richten op de ontwikkelingen van de Utrechtse gasthuizen om zo een bijdrage te leveren aan de discussie omtrent de oorzaken van de hervormingen in de ouderenzorg en een begin te maken met de ontginning van een nieuw onderzoeksgebied, namelijk het religieuze beleid in Utrechtse gasthuizen voor en na de Reformatie.

Uit de tientallen gasthuizen die Utrecht rijk was, zijn er voor dit onderzoek drie gasthuizen geselecteerd om met elkaar te vergelijken: het Heilige Kruisgasthuis, het St. Anthoniegasthuis en het St. Maartensgasthuis. Bij de selectie van de gasthuizen is gekeken naar het aanbod van overgeleverde bronnen vanaf de stichtingsperiode van het gasthuis tot twee eeuwen na de officiële Reformatie van Utrecht in 1580. Om de representativiteit van de drie geselecteerde case-studies te vergroten (binnen het diverse spectrum van de Utrechtse gasthuizen) is ervoor gekozen om zowel een openbaar oude mannenhuis als twee private oude vrouwenhuizen te onderzoeken. Er zijn echter ook factoren die de uitkomsten en representativiteit van dit onderzoek belemmeren zoals de kleinschaligheid van het onderzoek in relatie tot de onderzochte periode, de beperkte hoeveelheid overgeleverde bronnen en het feit dat de ongeschreven regels van de gasthuizen niet door tekstanalyse van de documenten achterhaald kunnen worden. Met deze vertekende factoren is in de analyse van de bronnen rekening gehouden.

Voor dit onderzoek zullen de relevante bronnen uit de archieven van de drie gasthuizen worden getranscribeerd, geïnterpreteerd en verwerkt in databases. Vervolgens zullen de drie gasthuizen met elkaar worden vergeleken aan de hand van tekstanalyse en de gegevens uit de databases. Er zal tijdens de analyse worden ingegaan op de volgende vragen: Welke regels ten aanzien van religieuze praktijken golden er in de gasthuizen van c. 1300 tot 1800? Welke regels zijn er na de komst van de Reformatie bijgekomen of veranderd? Wat was het toelatingsbeleid van de gasthuizen? Op welke manier werd er na de Reformatie met de katholieken omgegaan? In hoeverre verschilden de regels per gasthuis? En in hoeverre week de ontwikkeling van het religieuze (toelatings)beleid in de gasthuizen in Utrecht af van die van de steden in Holland?

Uit de archieven zijn de bronnen geselecteerd waarin de regels voor de bewoners en het personeel van het gasthuis zijn opgesteld. Dit zijn onder andere stichtingsbrieven, ordonnantiën en resoluties. In deze studie wordt met name aandacht geschonken aan de bronnen waarin expliciet een uitspraak wordt gedaan over het toelaten van katholieken in het gasthuis. De aanwezigheid van dit type bron was ook een doorslaggevende factor in de selectie van de drie gasthuizen.

Om het onderzoek naar Utrechtse gasthuizen in een breder perspectief te kunnen plaatsen, is het noodzakelijk om eerst een overzicht te geven van de algemene ontwikkelingen in de ouderen- en armenzorg van de veertiende tot de achttiende eeuw in Noord-Europa, en specifiek in de Nederlandse Republiek. In dit overzicht zal worden ingegaan op de vragen welke institutionele hervormingen er al gaande waren in de gasthuizen voor de komst van de Reformatie, wat de rol van de kerk binnen deze hervormingen was en welke argumenten er werden aangedragen voor de noodzaak of wenselijkheid om de gasthuizen te hervormen. Vervolgens zal de academische

discussie omtrent de oorzaken van de hervormingen in de ouderen- en armenzorg kort worden samengevat.

1. De ontwikkeling van de ouderen- en armenzorg in Noord-Europa, 1300-1800

Zorgverlening voor ouderen en armen wordt in veel culturen gezien als de verantwoordelijkheid van de familie van de zorgbehoefigen. In dergelijke samenlevingen wonen meerdere generaties samen in een huishouden en wordt er collectief voor de kleine kinderen en de ouderen gezorgd. Ook voor Noord-Europa was deze vorm van zorg lange tijd gebruikelijk. Aan het einde van de Middeleeuwen leidden verschillende factoren, die hierna besproken zullen worden, er echter toe dat de grote huishoudens veranderden in zogenaamde 'nucleaire gezinnen' waarin hooguit twee generaties samenwoonden. De verantwoordelijkheid voor de zorg kwam hierdoor bij de gemeenschap te liggen, in plaats van bij individuele huishoudens.²

1.1 Van grote huishoudens naar nucleaire gezinnen

De ontwikkelingen in de samenstelling van huishoudens werden in Noord-Europa in gang gezet na het uitbreken van de pest halverwege de veertiende eeuw. Door de drastische afname van de bevolking, werd de arbeidsmarkt een stuk toegankelijker.³ Jongeren bleven niet meer bij hun ouders wonen tot zij trouwden maar gingen aan het eind van hun tienerjaren het huis uit om te werken en te sparen voor hun huwelijk. De leeftijd waarop men trouwde werd steeds hoger en binnen het huwelijk was er een minder groot leeftijdsverschil tussen man en vrouw, dan daarvoor gebruikelijk was. Bovendien bleven veel mensen vrijgezel. Stellen stichtten hun gezinnen vaak in de plaats waar ze elkaar ontmoet hadden, niet in de plaats waar ze waren opgegroeid.⁴ Hoewel deze factoren een positief effect hadden op de positie van de vrouw en de ontwikkeling van de economie, kregen de ouderen in de samenleving juist te kampen met negatieve effecten.

In de eerdere situatie konden ouderen rekenen op de zorg van hun kinderen wanneer zij niet langer voor zichzelf konden zorgen. Kinderen woonden in hetzelfde huishouden als hun ouders of dicht bij hen in de buurt. Door de bovenbeschreven ontwikkelingen woonden kinderen meestal ver weg van hun ouders en waren zij door de hoge leeftijd waarop ze waren getrouwd niet in staat om hun ouders financieel of met zorg bij te staan, omdat ze tegelijkertijd de zorg voor hun eigen kinderen hadden. Geld werd liever besteed aan de eigen kinderen. Bovendien hadden de pasgetrouwde stellen, die in leeftijd weinig met elkaar scheelden, op hetzelfde moment te maken met hulpbehoevende ouders van zowel de man als de vrouw.⁵ Ouderen zagen zich genoodzaakt om hun zorg op een andere manier te verkrijgen en er werd gezocht naar creatieve oplossingen voor dit probleem. Een van die oplossingen was het intrekken in een gasthuis. Deze gasthuizen bestonden al sinds de Middeleeuwen en waren eigenlijk bedoeld om pelgrims en armen passanten in op te vangen. Nu de ouderen echter hulpbehoevend waren, namen zij een vaste intrek in de gasthuizen. Dit betekende dat zij voor een eenmalig bedrag de rest van hun leven waren voorzien van eten, onderdak en zorg.

1.2 Armenzorg door kerk en staat

---

² A. Boele, A. Bouman, T. de Moor, 'Commerciële huishoudens? De gevolgen van het Europese huwelijkspatroon en de inzet van niet-familiale hulp als overlevingsstrategie voor ouderen in het vroegmoderne Holland (casus: Leiden)', in: I. Devos, K. Matthijs, B. van de Putte (ed.), *Kwetsbare groepen in/en historische demografie*. - *Historisch-demografisch onderzoek in Vlaanderen en Nederland Jaarboek Historische Demografie* (Leuven 2014) 21.

³ T. de Moor, J. L. van Zanden, 'Girl power: the European marriage pattern and labour markets in the North Sea region in the late medieval and early modern period', *Economic History Review* 63,1 (2010) 11-16.

⁴ Boele, Bouman, de Moor, 'Commerciële huishoudens?', 21.

⁵ Ibidem 21-23.

Ten tijde van de oprichting van de eerste gasthuizen in de elfde eeuw verschilden de functies van de gasthuizen onderling sterk en waren zij nog niet geïnstitutionaliseerd.⁶ Vanaf de veertiende tot de zestiende eeuw begonnen de kerk en het stadsbestuur echter nauw met elkaar samen te werken om een algemene en gestandaardiseerde armenzorg te realiseren. De kerk propageerde het belang van de armenzorg door te wijzen op de christelijke deugd en plicht om de armen bij te staan. Het stadsbestuur was deels verantwoordelijk voor de financiering van de armenzorg; zij wees de regenten van de gasthuizen aan en had een grote invloed op de beslissingsprocedure om te bepalen wie er in aanmerking kwam voor zorg.⁷ De armenzorg was niet alleen een uiting van liefdadigheid maar ook een middel om arbeidskrachten te werven, verspreiding van ziektes te voorkomen, de openbare orde te waarborgen en het moreel van de stad hoog te houden.⁸ Want hoewel armen in de Middeleeuwen werden gezien als Gods uitverkorenen vreesde men dat een teveel aan rondzwervende en verwaarloosde armen een slecht effect hadden op het aanzien van de stad en het moreel van haar inwoners.

1.3 De hervormingen van de 16de en de 18de eeuw

De zestiende eeuw was een eeuw van grote veranderingen. De bevolking was sinds het einde van de pest behoorlijk gegroeid terwijl de economische ontwikkeling al lange tijd stagneerde. Er waren steeds meer armen en ouderen die een beroep deden op de armenzorg. De bestaande organisatie van armenzorg had niet langer de capaciteit om alle armen op te vangen.

Verschillende humanisten bogen zich aan het begin van de zestiende eeuw over het armenprobleem. De Spaanse humanist Juan Luis Vives, die veel van zijn werken in de Nederlanden heeft geschreven en die wordt beschouwd als de belangrijkste vertegenwoordiger van het humanisme in de Nederlanden na Erasmus, schreef in 1526 het boek *De subventione pauperum* (Over het helpen van de armen) waarin hij pleitte voor een lokale gecentraliseerde armenzorg.⁹ Aldus Vives waren er drie type armen: de zieken, de huisarmen (mensen die nog wel een eigen huis hadden maar niet rond konden komen) en de bedelaars. Bedelaars moesten niet langer worden gezien als Gods uitverkorenen maar juist opgeleid worden, het liefst door onderwijs en andere vormen van scholing, om echt werk te doen. Dit gold ook voor de andere armen (de zieken en huisarmen); iedereen die in staat was om te werken, moest dat doen. Om de zorg zo efficiënt mogelijk te regelen, zouden de financiën van de kerk en overheid moeten worden samengebracht in een gemeenschappelijke kas. De overheid bepaalde vervolgens waar dit geld aan werd uitgegeven. Vives' visie kwam sterk overeen met de ideeën van de andere humanisten van zijn tijd en veel van zijn voorgestelde hervormingen werden ook daadwerkelijk doorgevoerd.¹⁰ Zijn boek *de subventione pauperum* werd in 1533 in het Nederlands vertaald tot 'Secours van den aermen.' Karel V nam het grotendeels over zijn Edict van 1531 dat de steden verplichtte tot de inrichting van de *Gemene Beurs*.¹¹ Ook in de daaropvolgende periode, ten tijde van de Nederlandse Republiek, werden er in de Nederlanden steeds meer eisen aan de opvang van armen gesteld.¹² Alleen 'eerlijke armen': dat wil zeggen de zieken, lichamelijk beperkten en ouderen, hadden nog recht op zorg. Men

⁶ M. Prak, 'Armenzorg 1500-1800', in: J. van Gerwen, M. H. van Leeuwen (ed.), *Studies over zekerheidsarrangementen. Risico's, risicobestrijding en verzekeringen in Nederland, vanaf de Middeleeuwen* (Amsterdam, 1998) 54.

⁷ C.H. Parker, *The Reformation of Community. Social Welfare and Calvinist Charity in Holland, 1572-1620* (Cambridge 1998) 20.

⁸ Prak, 'Armenzorg 1500-1800', 53.

⁹ J. Steyaert, 'Armenzorg en de opkomst van het humanisme' (versie 11 januari 2013), www.canonsociaalwerk.eu/nl/details.php?cps=4 (2 juni 2015).

¹⁰ V. Koningsberger, 'Juan Luis Vives en de Leidse armenzorg in de zestiende eeuw', in: R. van Maanen (ed.), *Leids Jaarboekje 2009* (Leiden 2009) 45-48.

¹¹ Steyaert, 'Armenzorg en de opkomst van het humanisme'.

¹² Parker, *The Reformation of Community*, 65-66.

probeerde klaplopers en bedelaars door middel van dwangarbeid en uitsluiting van zorg ertoe te drijven om niet langer te bedelen.¹³

Een andere grote verandering in de samenleving was de komst van de Reformatie. Door de overgang naar het protestantisme in de Republiek, werden ook alle taken omtrent de armenzorg overgedragen aan de nieuwe religieuze leiders. Het lukte de protestanten echter niet om alle taken omtrent de armenzorg over te nemen. Het meeste geld voor de zorg was afkomstig van giften en niet elke donateur was bereid de nieuwe gelovige stroming te steunen. Bovendien wilden de protestanten niet de gehele armenzorg overnemen maar slechts de zorg voor de eigen groep. Hoewel de daadwerkelijke organisatie van armenzorg van stad tot stad verschilde, waren de meeste steden genooddaakt om meer autonomie bij het stadsbestuur te leggen om de financiering rond te krijgen.¹⁴ Ook in het stadsbestuur nam de invloed van katholieken af vanaf de Reformatie, en daarmee hun stem in het formuleren en uitvoeren van beleid ten aanzien van de armenzorg.

In de achttiende eeuw kwam de armenzorg in een situatie terecht die vergelijkbaar was met die van het eind van de 16^e eeuw. Er waren wederom slechte economische tijden en de vraag naar armenzorg steeg. Om de groep 'rechtvaardige armen' te kunnen verkleinen werden de katholieken van deelname uitgesloten. De katholieke kerk werd verzocht om de armenzorg voor haar eigen leden te regelen, zonder ondersteuning van het stadsbestuur.¹⁵

1.4 Discussie onder historici

Historici verschillen al decennia van mening over wat de werkelijke redenen waren voor de hervormingen van de armenzorg in de zestiende eeuw. Er zijn binnen deze discussie twee groepen die recht tegenover elkaar staan in hun opvattingen over de aanleiding van deze hervormingen. De eerste groep historici is van mening dat de hervormingen in de armenzorg geheel toe te wijzen zijn aan het protestantse gedachtengoed. Deze visie was dominant tot aan het einde van de negentiende eeuw. De historici die deze opvatting deelden, nagenoeg allen zelf protestants, wezen erop dat de hervormingen in de steden samenvielen met de komst van de Reformatie. Luther sprak zich fel uit tegen de oude vorm van armenzorg waarin bedelen was toegestaan en het zorgen voor de armen werd gezien als een manier om een plaats in de hemel te verkrijgen.¹⁶ In 1880 wezen Georg Ratzinger en Franz Ehrle, twee katholieke historici, er echter op dat de hervormingen van de armenzorg al waren begonnen voor de komst van de Reformatie. Het was aldus deze historici juist dankzij de invloed van de humanisten dat de houding ten opzichte van de armen en ideeën over de beste vorm van armenzorg veranderden. Aanhangers van de laatstgenoemde theorie leggen in hun argumentatie de nadruk op steden als Ypres en Nurenberg waar de hervormingen inderdaad eerder waren begonnen, terwijl protestantse historici juist ontwikkelingen in steden als Wittenberg en Augsburg beschrijven waar de hervormingen wel met de komst van de Reformatie samenvielen.¹⁷

Een van de bekendste studies uit de tweede helft van de twintigste eeuw over deze kwestie is de studie van Natalie Zemon Davies over de armenzorg in Lyon (1968).¹⁸ In deze studie stelt Davies dat de hervormingen zowel door katholieken als door protestanten werden doorgevoerd. Maar ook deze visie, waarin beide religieuze stromingen verantwoordelijk worden gehouden voor de hervormingen, heeft geen einde gemaakt aan de polemische discussie onder historici. In 2002 publiceerden Peter Ole Grell en Andrew Cunningham de bundel *Health Care and Poor Relief in Protestant Europe 1500-1700* waarin zij pleitten voor een revisie van het idee dat het humanisme

---

¹³ Prak, 'Armenzorg 1500-1800', 56.

¹⁴ Ibidem 57-58.

¹⁵ Ibidem 83.

¹⁶ Parker, *The Reformation of Community*, 9.

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ N. Z. Davies, 'Poor Relief, Humanism, and Heresy' (1968) in: N.Z. Davies (ed.), *Society and Culture in Early Modern France: Eight Essays* (Stanford 1975) 17-65.

verantwoordelijk was voor de hervormingen.¹⁹ In het artikel 'The Protestant imperative of Christian Care and Neighbourly Love' uit deze bundel, stelt Grell dat hoewel hij het begrijpelijk vindt dat recentere studies minder aandacht schenken aan confessionele elementen, hij moeilijk kan begrijpen dat de visie van Ratzinger en Ehrle uit 1880 weer aan geloofwaardigheid wint. Volgens Grell zouden niet alleen sociaal-economische historici de hervormingen moeten onderzoeken, omdat hun benadering een eenzijdig en vertekend beeld oplevert.²⁰

Een gehele consensus over deze kwestie is nog niet bereikt. Veel hedendaagse historici zijn het echter eens met Davies' visie dat zowel de humanisten als de protestanten hun invloed hebben gehad op de hervormingen.²¹ Als deze theorie ook voor de gehele Nederlanden opgaat, zou dat betekenen dat in de Utrechtse gasthuizen zowel voor als na c. 1580 hervormingen zijn doorgevoerd, een eerste reeks naar aanleiding van het humanisme en een tweede reeks onder invloed van de Reformatie. Daarnaast valt aan de hand van de literatuur over de ontwikkelingen in Hollandse steden te verwachten dat er aan het einde van de zestiende eeuw steeds minder bedelaars en pelgrims worden opgevangen in de Utrechtse gasthuizen en dat er aan het einde van de achttiende eeuw geen katholieken meer worden toegelaten. Deze verwachtingen wil ik testen met dit onderzoek. Zijn de hierboven beschreven tendensen ook te herkennen in de drie geselecteerde Utrechtse gasthuizen, of wijken lokale ontwikkelingen af van de algemene patronen zoals geschetst in de literatuur?

2. Gasthuizen in Utrecht

De stad Utrecht had tal van gasthuizen waar de armen sinds de late Middeleeuwen terecht konden. Deze gasthuizen, gesticht door rijke weldoeners, waren meestal gewijd aan één of meerdere heiligen en bevatten naast een aantal kamers waar de armen konden overnachten ook een keuken, een eetzaal en een kapel. Het St. Catharijnegasthuis en het Leeuwenberggasthuis waren speciaal voor de zieken gesticht en de overige gasthuizen boden onderdak aan arme passanten, pelgrims en landlopers.²² Sinds 1496 had Utrecht ook haar eigen armen-noodfonds waaraan rijke bewoners giften schonken zodat de gasthuizen turf aan konden schaffen om in de winter aan de armen uit de stad te geven. Deze hulp stond los van de kerk; het armen-noodfonds werkte samen met de gasthuizen die het geld in ontvangst namen.²³ Na decennia van religieuze onrust en chaos ging Utrecht in 1580 officieel over op de Reformatie.²⁴ Gelijktijdig met deze overgang werden ook de gasthuizen gereformeerd. Hoewel veel gasthuizen na een aantal eeuwen gesloten of gesloopt werden, waren er in 1817 nog negen gasthuizen in gebruik. In dit jaar werd er besloten om alle gasthuizen onder het beheer te stellen van het 'College van regenten der Vereenigde Gods- en Gasthuizen'. Alle fondsen van de afzonderlijke gasthuizen werden bijeengebracht en met dit geld werd er een 'Algemeen Gasthuis' en een 'Algemeen Ziekenhuis' gesticht. Het algemene gasthuis werd voortgezet in het St. Barthelomeus gasthuis en dient tot op de dag van vandaag als gasthuis voor ouderen uit de stad Utrecht.²⁵ De archieven van alle gasthuizen zijn in 1817 overgebracht naar het Utrechts Archief en zijn daar te raadplegen.

¹⁹ O.P. Grell en A. Cunningham (ed.), *Health Care and Poor Relief in Protestant Europe 1500-1700* (Londen 2002).

²⁰ O.P. Grell, 'The Protestant imperative of Christian care and neighbourly love', in: O.P. Grell en A. Cunningham (ed.), *Health Care and Poor Relief in Protestant Europe 1500-1700* (Londen 2002) 43.

²¹ Koningsberger, 'Juan Luis Vives en de Leidse armenzorg in de zestiende eeuw', 44.

²² Archieven.nl, 'Ontstaan van de Verenigde Gods- en Gasthuizen' (versie 6 januari 2013), <http://www.archieven.nl/nl/zoeken?mivast=0&mizig=210&miadt=39&miaet=1&micode=724&minr=2676737&miview=inv2> (20 mei 2015).

²³ Het Utrechts Archief, 'Archief van de Armen-noodhulp' (versie 10 december 2014), http://www.hetutrechtsarchief.nl/collectie/archiefbank/archieftoegangen/zoekresultaat?mivast=39&mizig=210&miadt=39&micode=709&milang=nl&mizk_alle=gasthuis&miview=inv2#inv3t2 (20 mei 2015).

²⁴ Het Utrechts Archief, '1580: Aartsbisschop Schenk van Toutenburg sterft' (versie onbekend), <http://www.hetutrechtsarchief.nl/thema/tijdbalk/1580> (20 mei 2015).

²⁵ Archieven.nl, 'Ontstaan van de Verenigde Gods- en Gasthuizen'.

Voor dit onderzoek zal er worden gekeken naar drie van de gasthuizen die in Utrecht gestaan hebben: het Heilige Kruisgasthuis, het St. Anthoniegasthuis en het St. Maartensgasthuis. Uit de archieven van de drie gasthuizen zijn diverse bronnen geraadpleegd die een inzicht geven in de regelgeving van de gasthuizen. De regels die voor dit onderzoek relevant zijn, zijn: het toelatingsbeleid van de gasthuizen, de voorschriften over de uitoefening van godsdienst en de geboden en verboden van de raad van de stad Utrecht. De type bronnen die hiervoor zijn geraadpleegd zijn stichtingsbrieven (documenten die bij de stichting van een gasthuis werden opgesteld met de algemene regels omtrent bestuur en gang van zaken in het gasthuis), ordonnantiën (een lijst met regels voor de bewoners en het personeel van een gasthuis), resoluties (officiële regels opgesteld door de raad van de stad Utrecht), verzoekschriften en overeenkomsten tussen het gasthuis en haar bewoners.

2.1 Het Heilige Kruisgasthuis

Het Heilige Kruis Gasthuis werd in 1408 gesticht door de kanunnik Dirc Ruysche en diende als overnachtingsplaats voor armen en pelgrims. Het gasthuis was gewijd aan de Heilige Sebastiaan, de Heilige Adriaan en de Heilige Juliaan. In de volksmond werd het gasthuis echter het Heilige Kruis Gasthuis genoemd omdat het kruis in de kapel bekend stond om haar wonderbaarlijke krachten. Het gasthuis diende vanwege de wonderen die zich bij het kruis voltrokken lange tijd als bedevaartsoord. De kapel is in 1579 afgebroken, een jaar voor de formele overgang van Utrecht naar het protestantisme. Het Heilige Kruis Gasthuis werd na de Reformatie hervormd tot een protestants oude vrouwenhuis. Katholieken kwamen er echter nog steeds in het geheim samen, tot ver na de Reformatie. In het begin van de zeventiende eeuw is er daarom een aantal resoluties opgesteld door de raad van de stad Utrecht om het katholicisme uit het gasthuis te weren.²⁶

De stichtingsbrief van het Heilige Kruisgasthuis uit 1412 is het enige document uit het archief van het gasthuis waarin algemene regels zijn opgesteld. Regels die zijn ingevoerd na de hervorming van het gasthuis ten aanzien van het toelatingsbeleid en de uitoefening van godsdienst kunnen alleen afgeleid worden uit andere overgeleverde documenten, zoals de stukken betreffende het weren van katholieken en uitingen van katholicisme uit 1603 en 1638.

2.1.1 De stichtingsbrief²⁷

In de stichtingsbrief van het Heilige Kruisgasthuis uit 1412 is te lezen dat het gasthuis tot doel had om de 'arme ellendigen' en de pelgrims op te vangen. Het gasthuis was toegankelijk voor zowel mannen als vrouwen mits zij niet *in banne of overspuel* zaten. Elke gast mocht slechts één nacht in het gasthuis blijven. In de stichtingsbrief wordt gewezen op de christelijke deugd om voor de armen te zorgen onder verwijzing naar de zeven barmhartigheden die in de Middeleeuwen golden als leidraad voor een goed christelijk leven: *Wilt nyet vergheten den armen te herberghen, want men verwult daermede de zeven punten der ontfarmherticheden: heeft hi dorste, men laeft hem; heeft hi hongher, men spijst hem; is hi of wort hi ziec, men vandet [verzorgt] hem; heeft hi ghevanghen gheweest of heeft hi anxte voer vanghenisse, men troest hem ende wijst hem weghe dier vanghenisse te ontgaen; is hi naect, men cleet hem; ende sterft hi, men helpten ter eerden.*²⁸

²⁶ Het Utrechts Archief, 'Archief van het Heilige Kruisgasthuis' (versie 10 december 2014), http://www.hetutrechtsarchief.nl/collectie/archiefbank/archieftoegangen/zoekresultaat?mivast=39&mizig=210&miadt=39&mi code=709&milang=nl&mizk_alle=gasthuis&miview=inv2#inv3t2 (20 mei 2015).

²⁷ Stichtingsbrief van het Heilige Kruisgasthuis 1412, te raadplegen in het Utrechts Archief toegangsnummer 709, 3.05.2. 1834 Stichtingsbrief van de gasthuisbroederschap, 1412. Met twee afschriften, (18^e eeuw). Zie voor transcriptie: S. Muller, *Geschiedenis der Fundatiën, beheerd door het college van regenten der Vereenigde Gods- en Gastuizen te Utrecht* (Utrecht 1900) 23-32.

²⁸ Citaat uit Stichtingsbrief van het Heilige Kruisgasthuis 1412, te raadplegen in het Utrechts Archief toegangsnummer 709, 3.05.2. 1834. Zie voor transcriptie: Muller, *Geschiedenis der Fundatiën*, 24.

2.1.2 Documenten betreffende het weren van katholieken en uitingen van katholicisme²⁹

Het archief van het Heilige Kruisgasthuis bevat verschillende documenten van de raad van de stad Utrecht die het gasthuis wijzen op het door hen uitgevaardigde verbod om katholieken als bewoners toe te laten in het gasthuis en in het gasthuis hun religie te praktiseren. Het specifieke document waarin de raad het gasthuis verbiedt om katholieken toe te laten, is niet in het archief gevonden. Dat het document wel bestaan heeft, wordt duidelijk uit de verwijzingen naar het verbod in de andere documenten. Drie van deze documenten zijn een kopie van een uittreksel uit een resolutie van de raad van 9 mei 1603. Deze kopieën zijn qua inhoud identiek. Door middel van deze resolutie liet het stadsbestuur weten dat zij op de hoogte was van het feit dat het Heilige Kruisgasthuis fungeerde als geheime ontmoetingsplaats voor katholieken. De raad herinnert het bestuur van het gasthuis aan het eerder uitgevaardigde verbod om katholieken toe te laten in het gasthuis en draagt hen op om het gasthuis op zondag, woensdag en vrijdag te sluiten: *Op pene dat het gasthuys vervallen sal wesen vande gratie van hondert gulden sjaers.*³⁰ Daarnaast verbiedt de raad de schriftelezingen die in het gasthuis worden gehouden door de monnik Claes Claessen en door ene Joachim: *Op poene van arbitrale correctie.*³¹ Omdat het gasthuis grotendeels afhankelijk was van de aalmoezen, giften en inkomsten uit collecten, beloofde de raad het gasthuis te compenseren met een jaarlijkse gift van honderd gulden wanneer zij zich aan de regels zouden houden. Wanneer zij zich echter niet aan de regels zouden houden verviel de gift.

Een ander document over het weren van katholieken in het Heilige Kruisgasthuis is een remonstrantie (verzoekschrift) aan het gasthuis. Het document bevat een lange lijst met regels, gebaseerd op een eerdere resolutie van 23 mei 1603. De laatste bladzijde met de datering lijkt te ontbreken. Het is daarom niet duidelijk wanneer dit verzoekschrift geschreven of ontvangen is.³² Het verzoekschrift herhaalt onder andere het verbod om in het geheim katholieke vergaderingen in het gasthuis te houden. Opvallend aan het document is dat een aantal regels is doorgestreept. De eerste paar doorgestreepte regels beschrijven het effect van het stoppen met het geven van aalmoezen aan de armen: [dat zij] *van armoede sullen moeten vergaen oft tot schandelicke bedelerije geraicken.*³³ Het is mogelijk dat de doorgestreepte passages uit de remonstrantie de regels waren waar het gasthuis niet achter stond. Het gasthuis lijkt zich namelijk niet te hebben kunnen vinden in het nieuwe toelatingsbeleid en de restricties ten aanzien van de godsdienstuitoefening van haar bewoners. Dit blijkt uit een reactie van het stadsbestuur op een brief van het gasthuis. In deze reactie herhaalt het stadsbestuur de klacht van het gasthuis: *vande selve resolutie [de resolutie van het stadsbestuur van 1603] bevonden hebben die selve in verschijden punten onmogelick te wesen omme bijde huysmeesters achtervolght te cunnen worden.*³⁴ Het was blijkbaar ondoenlijk voor de huismeesters om de verordeningen van het stadsbestuur ten aanzien van religieus beleid te handhaven. Als reactie op de klacht nodigt de raad van Utrecht een of twee leden van het college van regenten uit om op gesprek te komen. In het laatste document over het weren van het katholicisme in het gasthuis wordt het gasthuis op 3 december 1638 door het stadsbestuur gewaarschuwd dat wanneer zij *eenighe oude wijffkens int cruys gasthuis* niet kunnen verbieden op katholieke heilige dagen andere vrouwen te *bespotten ende beschimpen* omdat ze aan het werk zijn,

²⁹ Stukken betreffende het weren van katholieken en andere uitingen van katholicisme in het Heilige Kruisgasthuis 1603, 1638, te raadplegen in het Utrechts Archief toegangsnummer 709, 3.05.2. 1851 Stukken betreffende het weren van Katholieke godsdiensttoefeningen en andere uitingen van Roomschegezindheid in het gasthuis 1603, 1638.

³⁰ Resolutie 9 mei 1603 aan het Heilige Kruisgasthuis, te raadplegen in het Utrechts Archief toegangsnummer 709, 3.05.2. 1851 Stukken betreffende het weren van Katholieke godsdiensttoefeningen en andere uitingen van Roomschegezindheid in het gasthuis 1603, 1638.

³¹ Ibidem.

³² Het Utrechts Archief dateert het document in 1603.

³³ Verzoekschrift 1603 aan het Heilige Kruisgasthuis, te raadplegen in het Utrechts Archief toegangsnummer 709, 3.05.2. 1851.

³⁴ Brief van de raad van de stad Utrecht aan het Heilige Kruisgasthuis 8 juni 1603, te raadplegen in het Utrechts Archief toegangsnummer 709, 3.05.2. 1851.

zij de vrouwen voor het gerecht zullen dagen.³⁵ Kennelijk woonden er in 1638 nog steeds katholieke oude vrouwen in het gasthuis, die volgens de raad in het gareel gehouden moesten worden. De raad zegt echter niet dat zij uit het gasthuis verwijderd moeten worden, ondanks het door hen uitgevaardigde verbod op het toelaten van katholieken en de resoluties van het begin van de zeventiende eeuw.

2.2 Het St. Anthoniegasthuis

Het is niet bekend wanneer het St. Anthoniegasthuis precies gesticht is maar het stichtingsjaar wordt op 1439 geschat. In het gasthuis werden arme passanten opgevangen voor een aantal nachten. In de IJsselsteinse oorlog (1510-1511) brandde het gasthuis geheel af. In 1515 werd er een nieuw gasthuis en een kapel gebouwd en tegelijk een nieuwe broederschap opgericht. Vier jaar na de officiële overgang van Utrecht naar het protestantisme werd de kapel van het gasthuis gesloopt. Door een geschil over de financiën werd er in 1603 besloten om een nieuwe broederschapsbrief (een document met de nieuwe regels van het gasthuis) op te stellen. In deze periode veranderde het gasthuis ook van functie en werden er niet langer passanten opgevangen maar konden arme oude vrouwen hier permanent onderdak krijgen.³⁶

Zowel de algemene ordonnantie van 1515, de algemene ordonnantie van 1603, drie ordonnantiën voor de binnenmoeder uit de laatste decennia van de achttiende eeuw en een instructie voor de regenten van het gasthuis uit 1798 zijn overgeleverd. Door middel van een vergelijking van deze documenten kunnen de veranderingen in de regelgeving goed worden bekeken. Het archief van het St. Anthoniegasthuis bevat ook een aantal overeenkomsten tussen bewoners en het gasthuis, een resolutie uit 1653 en een aantal uittreksels uit doopregisters van de bewoners van het gasthuis.

2.2.2 Ordonnantiën van 1515 tot 1798

In de ordonnantie van 1515 wordt gesteld dat zowel mannen als vrouwen in het gasthuis welkom zijn. De arme passanten die in deze eeuw werden opgevangen in het gasthuis werden verplicht om elke dag te bidden en elke week de mis bij te wonen in de kapel: *Item voort zoo sellen die susteren hebben alle saterdage in der capellen voorscreven een lesende misse.*³⁷ In de ordonnantie van 1603, na de hervorming van het gasthuis, worden geen religieuze regels genoemd. Er staat in deze ordonnantie ook niets over het al dan niet toelaten van katholieken in het gasthuis. Het is onduidelijk of dit in deze periode wel of niet toegestaan was.³⁸ In 1653 wordt er door het stadsbestuur een resolutie uitgevaardigd dat het vanaf dan verboden is om niet-gereformeerde personeelsleden aan te nemen in het St. Anthoniegasthuis: *dat geen andere worden gestelt ende aengenomen als die professie sijn doende vande ware christelijke gereformeerde religie.*³⁹ Het is niet duidelijk of het ook verboden was om niet-gereformeerde bewoners toe te laten. De ordonnantie van 1653 zegt hier niets over, maar het feit dat er zo nadrukkelijk voorwaarden worden gesteld aan

---

³⁵ Brief van de raad van de stad Utrecht aan het Heilige Kruisgasthuis 3 december 1638, te raadplegen in het Utrechts Archief toegangsnummer 709, 3.05.2. 1851.

³⁶ Het Utrechts Archief, 'Archief van het St. Anthoniegasthuis' (versie 10 december 2014), http://www.hetutrechtsarchief.nl/collectie/archiefbank/archieftoegangen/zoekresultaat?mivast=39&mizig=210&miadt=39&mi code=709&milang=nl&mizk_alle=gasthuis&miview=inv2#inv3t2 (20 mei 2015).

³⁷ Ordonnantie 1515 van het St. Anthoniegasthuis, te raadplegen in het Utrechts Archief toegangsnummer 709, 3.06.2. 1982 Ordonnantiën op de gasthuisbroederschap, 1515, 1603. Afschrift, ca. 1800. Hierbij een Franse vertaling, 1810.

³⁸ Ordonnantie 1603 van het St. Anthoniegasthuis, te raadplegen in het Utrechts Archief toegangsnummer 709, 3.06.2. 1982.

³⁹ Citaat uit de resolutie uit 1653 gericht aan het St. Anthoniegasthuis, te raadplegen in het Utrechts Archief toegangsnummer 709, 3.06.2. 1983 Uittreksel uit de Vroedschapsresolutiën, houdende verbod aan de regenten der gasthuizen, om bij de benoeming van huismeesters, broeders, rentmeesters en moeders andere personen te kiezen dan belijders van de gereformeerde religie, 1653.

de religieuze affiliatie van personeel en binnenmoeder maakt het voorstelbaar dat deze restricties ook voor bewoners golden.

In de ordonnantiën voor de binnenmoeder van het gasthuis wordt in de versies van 1756 en 1770 niet over religieuze affiliatie of uitoefening van godsdienst gesproken.⁴⁰ De ordonnantie van 1790 vormt hierop een uitzondering. In deze ordonnantie staat in artikel 9 dat de moeder ervoor moet zorgen dat de godsdienstige gebruiken op de juiste manier worden uitgevoerd: *[Zij] Zal gehouden wesen behoorlijk agt te geven dat voor en na het eeten met gepaste eerbied gebeden en dankseggingen gedaan werde mitsgaders in haare presentie een capittel uit Gods woord gelesen werde.*⁴¹ De regel uit de resolutie over de godsdienstige achtergrond van het personeel uit 1653 wordt in deze ordonnantie nogmaals bevestigd in artikel 1: *De persoon die als binnemoeder in het huis zal werden geadmitteert sal moeten sijn lidmaat van de gereformeerde religie ten minste deselve toegedaan.*⁴² In 1798 wordt er voor het eerst een uitspraak gedaan over de godsdienstige achtergrond van de bewoners van het gasthuis. In artikel drie is te lezen: *Zij [de regenten] zullen verplicht sijn, te zorgen, dat bij openvallende plaatsn, dezelve werden vervult met zodanige persoonen, welke door hunne behoeften als verdiensten daar op de meeste aanspraak kunnen hebben zonder aanzien van godsdienstige begrippen.*⁴³ Vanaf 1798 is het dus juist verboden om bij de toelatingsprocedure te letten op godsdienstige achtergrond. Deze nieuwe bepaling lijkt te suggereren dat godsdienstige affiliatie hiervoor wel degelijk meespeelde bij de selectie (al wordt het niet expliciet gezegd), maar niet of het toelaten van katholieke bewoners tot die tijd absoluut verboden was. In de praktijk lijken echter alleen gereformeerde bewoners te zijn ingetreden in het St. Anthoniegasthuis, zoals uit de onder paragraaf 2.2.3 besproken bronnen blijkt.

2.2.3 Overeenkomsten tussen bewoners en het gasthuis

In het archief van het St. Anthoniegasthuis zijn zevenentwintig overeenkomsten te vinden tussen bewoners en het gasthuis uit de periode 1761-1806. Er zijn verschillende gegevens terug te vinden in deze overeenkomsten. Van elke bewoner is bijgehouden op welke datum de overeenkomst is gesloten, tot welke godsdienst de bewoner behoorde, of er middels de overeenkomst werd ingestemd met de ordonnantiën en resoluties van het gasthuis en hoeveel er voor het verblijf werd betaald. Daarnaast is er een aantal basisgegevens opgenomen zoals de huwelijks staat, een eventuele naam van een (overleden) partner en de leeftijd van de bewoner.⁴⁴ In de overeenkomsten die gesloten zijn tussen 1761 en 1796 is –op één geval na– de godsdienstige achtergrond van de bewoner genoteerd. In elk geval behoorde de bewoner tot de gereformeerde kerk of beled hij of zij de confessie van Augsburg. In de overeenkomsten van 1801 tot 1806 wordt de godsdienst niet langer genoteerd (zie *figuur 1* voor het percentage gelovige bewoners per godsdienst).

⁴⁰ Ordonnantie 1756 en 1770 voor de binnenmoeder van het St. Anthoniegasthuis, te raadplegen in het Utrechts Archief toegangsnummer 709, 3.06.2. 1991 Instructies voor de moeder van het gasthuis, 1756, 1790, met ampliatie, 1770.

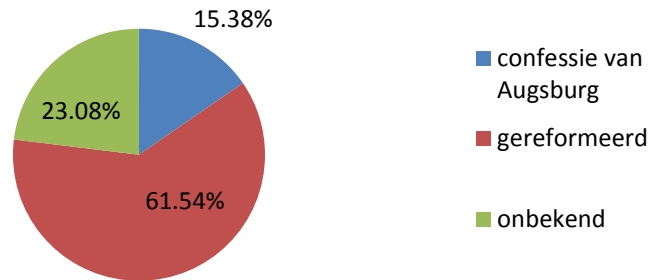
⁴¹ Citaat uit de ordonnantie uit 1790 voor de binnenmoeder van het St. Anthoniegasthuis, te vinden in het Utrechts Archief toegangsnummer 709, 3.06.2. 1991.

⁴² Ibidem.

⁴³ Citaat uit de instructie voor de regenten 1798 van het St. Anthoniegasthuis, te raadplegen in het Utrechts Archief toegangsnummer 709, 3.06.2. 1986 Instructie voor de regenten der gods- en gasthuizen te Utrecht, vastgesteld door Intermediair Gemeentebestuur, 1798. Met ampliatie, 1800.

⁴⁴ Overeenkomsten tussen bewoners en het St. Anthoniegasthuis 1720-1806, te raadplegen in het Utrechts Archief toegangsnummer 709, 3.06.2. 1993 Overeenkomsten, door de huismeesters met verschillende personen gesloten betreffende hun opneming als proveniers of dischgenooten, 1720-1806.

Percentages godsdienst in St. Anthoniegasthuis 1761 - 1806

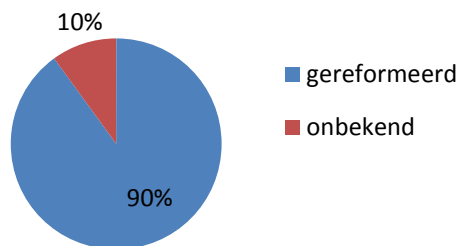

Figuur 1: Percentages van de godsdienstige achtergrond van de bewoners van het St. Anthoniegasthuis 1761-1806.⁴⁵

2.2.4 Uittreksels doopregisters⁴⁶

Hoewel het vanaf 1798 niet langer was toegestaan om iemand op grond van zijn of haar godsdienstige achtergrond te weigeren in het gasthuis, wordt uit de uittreksels van de doopregisters uit de periode 1771-1806 duidelijk dat de toegelaten bewoners ook na de tolerante toelatingsbepaling van 1798 nog altijd gereformeerd waren (zie figuur 2). Per doopregister is aangegeven in welke gemeente de bewoner als kind is gedoopt. Waarschijnlijk vroeg het gasthuis deze doopregisters op om te controleren of de bewoners wel oud genoeg waren om recht te hebben op een woning.

Percentage gereformeerden St. Anthoniegasthuis 1771-1806

Figuur 2: Percentage gereformeerden in het St. Anthoniegasthuis 1771-1806.⁴⁷

2.3 Het St. Maartensgasthuis

⁴⁵ De percentages godsdienstige achtergrond van de bewoners van het St. Anthoniegasthuis 1761-1806 zijn herleid uit de overeenkomsten tussen de bewoners en het gasthuis. Zie voetnoot 43.

⁴⁶ Uittreksels uit doopregisters van bewoners van het St. Anthoniegasthuis 1771-1806, te raadplegen in het Utrechts Archief toegangsnummer 709, 3.06.2. 1994 Uittreksels uit doopregisters betreffende in het gasthuis opgenomen dischgenooten en proveniersters, 1771-1806.

⁴⁷ Het percentage gereformeerden in het St. Anthoniegasthuis 1771-1806 is herleid uit de uittreksels uit de doopregisters. Zie voetnoot 47.

Het St. Maartensgasthuis was het enige gasthuis in Utrecht dat onder openbaar gezag stond. Het gasthuis werd in 1454 geschonken door de weduwe Korstijn Gheel aan het gerecht van de Weerd om pelgrims en bedelaars in op te vangen. Vanaf 1470 werden er katholieke missen gehouden in de kapel. Deze kapel werd een jaar na de Reformatie afgebroken. In 1615 werd het gasthuis hervormd. Men zou verwachten dat hierna alleen nog gereformeerde arme oude mannen uit de Weerd terecht konden voor permanent onderdak en zorg, maar de archiefbronnen laten zien dat het toelatingsbeleid in werkelijkheid gecompliceerder lag.⁴⁸

Het archief van het St. Maartensgasthuis bevat diverse relevante documenten zoals de stichtingsbrief uit 1454, een ordonnantie uit 1472, een ordonnantie uit 1615 en uittreksels uit resoluties uit 1615 tot 1637 over het weren van katholieken en het verwijderen van katholieke beelden en ornamenten in het gasthuis. Er zijn geen overeenkomsten tussen het gasthuis en de bewoners overgeleverd.

2.3.1 De fundatiebrief en ordonnantie 1472

De fundatiebrief uit 1454 en de ordonnantie uit 1472 geven inzicht in de organisatie en regelgeving van het gasthuis nog voor de Reformatie en de omvorming van het gasthuis tot oude mannenhuis. De fundatiebrief bevat met name regels voor de broederschap over de financiën en de opvolgingsprocedure van de gasthuismeesters.⁴⁹ De ordonnantie bevat ook voorschriften voor de gasten zelf. De ordonnantie stelt dat het gasthuis zowel voor mannelijke als vrouwelijke gasten toegankelijk was. Elke gast moest een gulden betalen bij aankomst. Van dit geld werden ook de diensten in de kapel gefinancierd. De missen in de kapel vonden plaats op zondag en maandagochtend. Wie op zondag niet aanwezig was bij de mis moest een boete betalen van een *duytgens*.⁵⁰

2.3.2 Ordonnantie 1615⁵¹

In de ordonnantie van 1615 wordt beschreven dat het gasthuis niet langer toegankelijk is voor pelgrims, bedelaars en vagebonden maar uitsluitend bedoeld is *tot der oude mannen solaes, die door ouderdom ende armoeder sooveer gekomen sijn, dat se haer niet langer weeten te ernerren*.⁵² Deze ordonnantie bevat verder geen nadere bepalingen over het toelatingsbeleid; Er wordt niet expliciet gesteld dat katholieke oude mannen niet welkom zijn. Wel blijkt uit artikel 15 dat er alleen een nieuwe broeder kan worden opgenomen als alle andere inwoners het hier mee eens zijn. De uittreksels uit de resoluties vanaf 1615 tot 1637, die hierna zullen worden besproken, geven echter meer uitsluitel over het toelatingsbeleid ten aanzien van katholieke oude mannen, of beter gezegd: over de *handhaving* van het door de raad opgelegde toelatingsbeleid.

2.3.3 Uittreksels uit resoluties betreffende het weren van katholieken

De uittreksels uit de resoluties uit 1615-1637 laten zien dat katholieken niet langer welkom waren in het gasthuis. De uittreksels zijn gebaseerd op een resolutie van 1615 uitgevaardigd door de raad

---

⁴⁸ Het Utrechts Archief, 'Archief van het St. Maartensgasthuis' (versie 10 december 2014), http://www.hetutrechtsarchief.nl/collectie/archiefbank/archieftoegangen/zoekresultaat?mivast=39&mizig=210&miadt=39&mi code=709&milang=nl&mizk_alle=gasthuis&miview=inv2#inv3t2 (20 mei 2015).

⁴⁹ Fundatiebrief 1454 van het St. Maartensgasthuis, te raadplegen in het Utrechts Archief toegangsnummer 709, 3.07.2. 2050 Stichtingsbrieven van het gasthuis, 1454 mei 20. Notarieel afschrift, (eind 15^e eeuw). Zie voor transcriptie: Archief. Zie voor transcriptie: Muller, *Geschiedenis der Fundatiën*, 38-40.

⁵⁰ Ordonnantie 1472 van het St. Maartensgasthuis, te raadplegen in het Utrechts Archief toegangsnummer 709, 3.07.2. 2050. Zie voor transcriptie: Archief. Zie voor transcriptie: Muller, *Geschiedenis der Fundatiën*, 40-49.

⁵¹ Ordonnantie 1615 van het St. Maartensgasthuis, te raadplegen in het Utrechts Archief toegangsnummer 709, 3.07.2. 2051 Nieuwe ordonnantie op de gasthuisbroederschap, (1615). Afschrift, (18^e eeuw). Zie voor transcriptie: Archief. Zie voor transcriptie: Muller, *Geschiedenis der Fundatiën*, 49-58.

⁵² Citaat uit de ordonnantie 1615 van het St. Maartensgasthuis, te raadplegen in het Utrechts Archief.

in hetzelfde jaar als de hierboven besproken ordonnantie. Deze resolutie zelf is niet teruggevonden in het archief van het gasthuis. Het eerste uittreksel, gecollationeerd op dertien april 1620, stelt dat de raad van de stad Utrecht op de hoogte is van het feit dat er ongewenste personen zijn aangenomen als broeder in het gasthuis: *aengenomen hebben, ende noch dagelijks aennemen Roomschen ende jesuiets gesynde personen of anderen vianden vande waere christelijke gereformeerde religie ende vande staet*.⁵³ Daarom ordonneert de raad nogmaals dat er alleen nog gereformeerde broeders, huismeesters en moeders mogen worden aangenomen. Een tweede uittreksel, gecollationeerd op 15 april 1620, herhaalt de bovenstaande regels en bevat het verzoek aan het gasthuis om een lijst te geven met alle namen van de huismeesters en de broeders die sinds 1615 in het gasthuis zijn opgenomen.⁵⁴ In het uittreksel van 29 mei 1620 wordt het St. Maartensgasthuis erop gewezen dat er een aantal katholieken op de lijst met namen staat en men verzoekt het gasthuis om deze personen te vervangen door gereformeerde broeders en huismeesters.⁵⁵ Een dergelijk verzoek van de raad om een lijst met namen van de personeelsleden en broeders bleef waarschijnlijk lange tijd de meest doeltreffende manier om te controleren of er geen katholieken in het gasthuis verbleven. In een uittreksel van 23 augustus 1637 dreigt de raad het gasthuis te beboeten met vijftig gulden als zij niet de katholieke huismeesters en broeders uit het gasthuis ontslaat. Uit dit uittreksel blijkt ook dat de raad erachter gekomen is dat er zelfs priesters in het gasthuis aanwezig zijn. Als deze priesters niet binnen vierentwintig dagen vervangen zijn door gereformeerde personen, zal het gasthuis honderd gulden moeten betalen.⁵⁶ Maar ook de dreiging van een boete lijkt het gasthuis niet afgeschrikt te hebben om af en toe een *paepsgesinde* toe te laten of in elk geval te laten blijven. Drie maanden later, op 7 november, komt de raad erachter dat er een aantal dienstmeisjes van het gasthuis katholiek is. Wederom moet het gasthuis kiezen tussen het ontslaan van de dienstmeisjes of het betalen van een boete van vijftig gulden.⁵⁷ Op 16 november 1637 wordt het gasthuis verzocht om de beelden *en de andere paepse ornamenten die in de selve souden mogen wesen te doen amoveren binnen 24 uyren*.⁵⁸ Wanneer ze de beelden laten staan of ze later terugzetten staat hen een boete van 25 gulden te wachten.

Het is niet helemaal duidelijk of de bovengenoemde resoluties alleen gericht waren aan het bestuur van het St. Maartensgasthuis of ook aan de andere gasthuizen in Utrecht. Het St. Maartensgasthuis wordt nergens bij naam genoemd maar af en toe wordt er wel gesproken over *een van de gasthuizen*.⁵⁹ Vermoedelijk gold de resolutie van 1615 voor alle Utrechtse gasthuizen en kregen de gasthuizen die zich niet aan deze resolutie hielden eens in de zoveel tijd een herinnering. Dit kan echter niet met zekerheid worden vastgesteld, aangezien deze resoluties niet terug zijn gevonden in de andere bestudeerde archieven van de gasthuizen. Blijkbaar waren er nog steeds katholieke bewoners, personeel en katholieke objecten in het St. Maartensgasthuis en mogelijk ook

---

⁵³ Citaat uit het uittreksel van de resolutie van de raad van de stad Utrecht van 13 april 1620 aan het St. Maartensgasthuis, te raadplegen in het Utrechts Archief toegangsnummer 709, 3.07.2. 2052 Uittreksels uit de vroedschapsresolutiën betreffende het weren van personen van den Roomschen godsdienst als broeders en officianten van gasthuizen en andere stichtingen van liefdadigen aard, en het verwijderen van de in de gasthuizen aanwezige Roomsche beelden en ornamenten, 1615-1637.

⁵⁴ Uittreksel van de resolutie aan de raad van de stad Utrecht van 15 april 1620 aan het St. Maartensgasthuis, te raadplegen in het Utrechts Archief toegangsnummer 709, 3.07.2. 2052.

⁵⁵ Uittreksel van de resolutie aan de raad van de stad Utrecht van 29 mei 1620 aan het St. Maartensgasthuis, te raadplegen in het Utrechts Archief toegangsnummer 709, 3.07.2. 2052.

⁵⁶ Uittreksel van de resolutie aan de raad van de stad Utrecht van 23 augustus 1637 aan het St. Maartensgasthuis, te raadplegen in het Utrechts Archief toegangsnummer 709, 3.07.2. 2052.

⁵⁷ Uittreksel van de resolutie aan de raad van de stad Utrecht van 7 november 1637 aan het St. Maartensgasthuis, te raadplegen in het Utrechts Archief toegangsnummer 709, 3.07.2. 2052.

⁵⁸ Uittreksel van de resolutie aan de raad van de stad Utrecht van 16 november 1637 aan het St. Maartensgasthuis, te raadplegen in het Utrechts Archief toegangsnummer 709, 3.07.2. 2052.

⁵⁹ Het is mogelijk dat het gasthuis niet bij naam genoemd wordt omdat het een openbaar gasthuis was in tegenstelling tot de andere private gasthuizen. Het St. Maartensgasthuis was echter het enige gasthuis in Utrecht wat onder openbaar gezag stond. In de documenten worden echter meerdere gasthuizen tegelijk aangesproken.

in andere gasthuizen. Het is namelijk moeilijk voorstelbaar dat de raad zou dreigen met boetes of compensaties in het vooruitzicht zou stellen voor het handhaven van het toelatingsbeleid, als het opnemen van katholieke bewoners en het laten doorleven van katholieke tradities in de praktijk niet daadwerkelijk voor zouden komen.

3. Analyse

Uit de bestudeerde documenten van de drie gasthuizen wordt duidelijk dat elk gasthuis op haar eigen manier heeft gereageerd op de hervormingen die mede naar aanleiding van de Reformatie werden ingesteld. Er is echter ook een groot aantal overeenkomsten tussen de drie gasthuizen te vinden. Aan de hand van een analyse van de documenten kan er een algemene tendens worden geschetst voor drie perioden van de Utrechtse gasthuizen; de periode van stichting tot de Reformatie, de eerste periode na de Reformatie (1580-1700) en de periode van 1700 tot de opheffing van 1817.

3.1 Stichting tot Reformatie

Tot 1580 dienden de drie gasthuizen als overnachtingsplaats voor pelgrims, bedelaars en andere arme reizigers. Elk gasthuis had een kapel waarin wekelijks een mis werd gehouden. In de ordonnantiën van het St. Anthoniegasthuis en het St. Maartensgasthuis is te lezen dat gasten die zich op dat moment in het gasthuis bevinden, verplicht zijn om aanwezig te zijn bij de mis. Alle gasthuizen in Utrecht waren gewijd aan één of meerdere katholieke heiligen. Deze heilige fungeerde als beschermheer of beschermvrouwe van het gasthuis. Het is opvallend dat elk gasthuis na de Reformatie haar katholieke naam heeft mogen behouden. Niet alleen in de volksmond maar ook in de officiële documentatie van de raad van de stad Utrecht blijven deze namen gebruikt worden. Ook het heilige Kruisgasthuis –een naam die verwijst naar de wonderwerkende kracht van het kruis (veel katholieker kan het haast niet)- veranderde niet van naam.

3.2 De eerste periode na de Reformatie (1580-1700)

Na de overgang van Utrecht naar het protestantisme veranderden de gasthuizen van functie. Het Heilige Kruisgasthuis en het St Anthoniegasthuis werden oude vrouwenhuizen en het St. Maartensgasthuis werd een oude mannenhuis. Bedelaars en pelgrims werden niet langer opgevangen in deze instellingen. In de onderstaande tabel (figuur 3) is te zien dat de overgang van gasten die tijdelijk verbleven naar gasten die permanent hun intrek in het gasthuis namen rond 1603 heeft plaatsgevonden.

Verblijf in het Gasthuis

	1412	1454	1472	1515	1603	1615	1620	1637	1653	1756	1770	1790	1798
Permanent					2	1	3	2	1	1	1	1	1
Tijdelijk	1	1	1	1	1								
Aantal documenten	1	1	1	1	3	1	3	2	1	1	1	1	1

Figuur 3: Aantal documenten dat spreekt van permanente dan wel tijdelijke bewoning van de gasten in het gasthuis uit de periode 1412-1798.⁶⁰

⁶⁰ Deze documenten zijn te vinden in de archieven van het Heilige Kruisgasthuis, het St. Anthoniegasthuis en het St. Maartensgasthuis in het Utrechts Archief.

Ook de gasthuizen waren door de overgang officieel gereformeerd en dienden zich te houden aan het nieuwe toelatingsbeleid en de voorschriften omtrent de godsdienstoefening. Er zijn geen documenten uit 1580 overgeleverd waarin expliciet is te lezen wat er na de hervorming diende te veranderen in de Utrechtse gasthuizen en welke nieuwe toelatings- en leefregels er golden. Wel zijn er veel documenten gevonden waarin er naar een eerder verbod betreffende het toelaten van katholieken wordt verwezen. Uit de ordonnanties van 1603 en 1615 van respectievelijk het St. Anthoniegasthuis en het St. Maartensgasthuis kunnen geen nieuwe religieuze leefregels worden herleid, noch zeggen deze ordonnanties iets over het gewenste toelatingsbeleid. Wel wordt de nieuwe functie van de gasthuizen beschreven.

De documenten betreffende het weren van katholieken in het Heilige Kruisgasthuis en het St. Maartensgasthuis laten zien hoe het stadsbestuur en de gasthuizen omgingen met het verbod om katholieke personen toe te laten en katholieke praktijken toe te staan. In het uittreksel van de resolutie uit 1603 aan het Heilige Kruisgasthuis wordt verwezen naar een eerdere resolutie waarin gesteld zou zijn dat er geen katholieken in het gasthuis mochten worden opgenomen. Waarschijnlijk gold deze regel al voor 1603 maar is de raad pas rond deze tijd streng gaan controleren.

In het Heilige Kruisgasthuis kwamen nog lange tijd katholieken samen om hun godsdienst uit te oefenen vlakbij de plek waar ooit de kapel met het heilige kruis stond. Uit de berisping van de raad van de stad Utrecht over de oude vrouwen, die andere vrouwen bespotten omdat zij werkten op heilige dagen, kan worden geconcludeerd dat er ook katholieke bewoners in het gasthuis waren. Om de bijeenkomsten van katholieken en andere katholieke praktijken tegen te gaan, dreigde de raad met boetes en beloofde zij compensaties wanneer het gasthuis het beleid zou handhaven. Blijkbaar was er discussie over de door de raad opgelegde voorschriften mogelijk want na het beklag van het gasthuis omtrent de nieuwe regels en de onmogelijkheid deze te handhaven, wordt een regent uitgenodigd voor een gesprek, zo blijkt uit de brief van 8 juni 1603.

Ook in het St. Maartensgasthuis werden nog lange tijd katholieke bewoners toegelaten. Herhaaldelijk wordt het gasthuis hiervoor door de raad berispt, maar telkens blijken er nieuwe katholieken in het gasthuis te wonen. Ook in deze documenten is onduidelijk of het gasthuis na een berisping haar katholieke bewoners op straat zette of ze toch in het gasthuis liet wonen. Om het gasthuis te controleren, vroeg de raad regelmatig een lijst op met de aangenomen bewoners en personeelsleden. Opvallend is dat pas in 1637 het gasthuis wordt gedwongen om haar katholieke beelden en ornamenten te verwijderen. Kennelijk waren die tot ruim een halve eeuw na de overgang van het gasthuis tot het protestantisme gewoon onderdeel van het interieur van het St. Maartensgasthuis.

3.3 1700 - 1817

De archieven van het Heilige Kruisgasthuis en het St. Maartensgasthuis bevatten geen relevante documenten van na 1700. Een analyse van deze periode kan alleen gebaseerd worden op de documenten uit het archief van het St. Anthoniegasthuis.

In de ordonnantie voor de binnenmoeder uit 1790 is te lezen dat er geen katholieke personeelsleden aangenomen mogen worden. Mogelijk gold dit verbod ook voor de bewoners van het gasthuis, maar dit wordt niet met zoveel woorden in de ordonnantie gezegd. Uit de overeenkomsten tussen bewoners en het gasthuis blijkt echter dat in de periode 1761 tot 1796 alleen gereformeerden zijn opgenomen in het gasthuis en dat in elke overeenkomst expliciet wordt gemaakt dat de bewoner gereformeerd is. In de periode 1761-1806 werden er geen katholieken in het gasthuis opgenomen (zie figuur 2).

Vanaf 1798 mocht het gasthuis niet langer iemand weigeren op grond van zijn of haar godsdienst. Dit staat expliciet vermeld in de instructie voor regenten. In de overeenkomsten tussen de proveniers en het gasthuis wordt ook niet langer genoteerd of iemand katholiek of protestants

is. Wel zien we aan de uittreksels van doopextracten dat de proveniers na 1778 zonder uitzondering gereformeerd zijn.

3.4 Conclusie analyse

Wanneer de analyses van de verschillende documenten per periode worden gecombineerd komen de volgende bevindingen naar voren: Gasthuizen werden in de late middeleeuwen gesticht om pelgrims, bedelaars en landlopers op te vangen. De tijdelijke gasten konden hier een of twee nachten slapen en dienden zich gedurende hun verblijf te conformeren aan de regels van het gasthuis. Dit betekende onder andere dat zij de mis in de bijbehorende kapel moesten bijwonen. Bij de overgang naar het protestantisme werden de gasthuizen omgevormd tot oude mannen- en vrouwenhuizen en waren pelgrims, bedelaars en landlopers niet langer welkom. In de eerste jaren na de Reformatie lijken zowel protestantse als katholieke bejaarden te worden opgenomen. Aan het begin van de zeventiende eeuw krijgen de gasthuizen sancties opgelegd, die hen er van moeten weerhouden om nog langer katholieke bewoners en personeelsleden aan te nemen op straffe van boetes of dreiging met vervolging van deze katholieken. De resoluties hadden echter weinig effect. Doordat de resoluties van de raad uit het St. Maartensgasthuis ook aan andere gasthuizen gericht waren, is het aannemelijk dat ook de andere gasthuizen in Utrecht katholieke bewoners hadden. De vele herinneringen die er aan het St. Maartensgasthuis zijn gestuurd geven een indicatie van de onwil van het gasthuis en haar bewoners om de katholieken aan hun lot over te laten. Wanneer daarnaast de documenten uit het St. Anthoniegasthuis als representatief gezien kunnen worden voor de andere gasthuizen in Utrecht, valt te concluderen dat het toelaten van katholieken in het gasthuis minstens tot 1790 verboden was. De vele resoluties en sancties van de raad suggereren echter dat men zich niet, of niet altijd, aan het verbod hield. Vanaf 1798 was het in het St. Anthoniegasthuis niet langer toegestaan om mensen op grond van hun godsdienstige achtergrond te weigeren. In figuur 4 zijn de hier geschetste tendensen in het toelaten van katholieken in de gasthuizen goed te zien. Het eerst gevonden document waarin gesproken wordt over het weren van katholieken dateert uit 1603, het eerste document waarin melding wordt gemaakt van het (opnieuw) toelaten van katholieken uit 1798. De documenten tussen 1603 en 1798 geven geen eenduidig beeld: vier ervan zijn ambigu maar acht documenten spreken van een nadrukkelijk verbod op het toelaten van katholieken.

Toelaten van katholieken in Utrechtse gasthuizen

Jaartal	ja	nee	onbekend
1412	1		
1454	1		
1472	1		
1515	1		
1603		2	1
1615			1
1620		3	
1637		2	
1653		1	
1756			1
1770			1
1790		1	
1798	1		

*Figuur 4: Aantal documenten dat spreekt van het wel of niet toelaten van katholieken in Utrechtse gasthuizen 1412-1798.*⁶¹

4. Conclusie

Zeshonderd jaar na haar oprichting is het Bartholomeusgasthuis nog steeds een populair verzorgingstehuis voor ouderen in Utrecht. Hoewel het gasthuis in 1956 gemoderniseerd is en zich inmiddels meer richt op privacy en comfort, zijn veel uitgangspunten van het gasthuis nog dezelfde als die uit de periode van de stichting. Ouderen uit de stad kunnen in het gasthuis terecht voor een korte periode in het zorghotel, wanneer zij bijvoorbeeld tijdens een revalidatieperiode extra zorg nodig hebben. Ook kunnen ouderen hier permanent onderdak en verzorging krijgen wanneer zij niet meer voor zichzelf kunnen zorgen. In de vroegmoderne tijd konden ouderen als *dischgenoot* maaltijden in dit gasthuis krijgen terwijl zij wel in hun eigen huizen bleven wonen. Deze service wordt door het Bartholomeus gasthuis nog steeds aangeboden in brasserie Zunte. Hier kunnen ouderen elkaar ontmoeten en samen eten. Er is niet langer een kapel of kerk verbonden aan het gasthuis, maar bewoners kunnen terecht bij het Otium Huys waar zij kunnen bezinnen, beschouwen en praten. Ook de visie van het gasthuis is na al die jaren herkenbaar gebleven: door lokale opvang te regelen, zorgt het gasthuis ervoor dat ouderen in hun eigen huis en sociale omgeving kunnen blijven wonen en wanneer mogelijk, zelfstandig kunnen leven, in de mate waarin ze dat zelf willen. Op deze manier blijven de ouderen in contact met hun stad en onderdeel van de samenleving. Andere stadsbewoners worden aangemoedigd om zich als vrijwilliger in te zetten voor het gasthuis, bijvoorbeeld door computercursussen te geven, de bewoners gezelschap te houden en samen met hen te eten, spelletjes te spelen en te praten.⁶²

De manier waarop samenlevingen voor armen en ouderen zorgen, verandert per generatie. Een groot omslagpunt in Noord-Europa was het ontstaan van sociale instellingen in de vijftiende eeuw. Onderzoek naar de ontwikkelingen van deze armen- en ouderenzorg in Noord-Europa heeft in de afgelopen eeuwen voor een zeer polemische discussie onder historici gezorgd. De hervormingen die de zorg in de zestiende eeuw heeft ondergaan, worden door sommige historici toegeschreven aan de invloed van de Reformatie en door andere aan het humanisme. In Nederland zijn inmiddels de meeste historici het erover eens dat de hervormingen aan beide invloeden kunnen worden toegeschreven. Door de sterke focus op de vraag naar de aanleiding van de hervormingen (het humanisme versus de Reformatie) zijn de effecten van de hervormingen in het onderzoek onderbelicht gebleven, zoals het effect op het toelatingsbeleid en de mate van tolerantie voor religieuze diversiteit in protestantse gasthuizen. In dit onderzoek is er gekeken naar de rol van de Reformatie in de hervormingen van de ouderenzorg in de Nederlandse Republiek.

Halverwege de zestiende eeuw, nog voor de opkomst van het protestantisme, vonden de eerste hervormingen in de gasthuizen plaats. Er werden regels opgesteld om vast te stellen wie er wel en geen aanspraak konden maken op zorg. De 'eerlijke armen', dat wil zeggen zij die niet bedelden of hun eigen armoede zouden hebben veroorzaakt, kwamen in aanmerking voor zorg. Na de Reformatie werd dit toelatingsbeleid nog verder aangescherpt en strenger gehandhaafd. De protestanten introduceerden aan het eind van de achttiende eeuw de katholieken als een nieuwe groep 'oneerlijke armen'. Zij waren niet langer welkom in de gasthuizen. Althans, zo leert de theorie. In de praktijk, zo heeft dit onderzoek laten zien, liet het toelatingsbeleid van individuele gasthuizen meer religieuze pluriformiteit toe.

---

⁶¹ Deze documenten zijn te vinden in de archieven van het Heilige Kruisgasthuis, het St. Anthoniegasthuis en het St. Maartensgasthuis in het Utrechts Archief.

⁶² Bartholomeus Gasthuis, 'Bartholomeus Gasthuis' (versie onbekend), www.bartholomeusgasthuis.nl (18 mei 2015).

Om een antwoord te kunnen geven op de vraag hoe de ouderenzorg in de Nederlandse Republiek is veranderd door de komst van de Reformatie is in deze studie gekeken naar drie gasthuizen in de stad Utrecht. Daarbij is gelet op de volgende deelvragen: Welke regels ten aanzien van religieuze praktijken golden er in de gasthuizen? Welke regels zijn er na de komst van de Reformatie bijgekomen of veranderd? Wie waren er welkom in de gasthuizen? Wat was het toelatingsbeleid van de gasthuizen? Op welke manier werd er na de Reformatie met de katholieken omgegaan? Verschilden de regels per gasthuis? En in hoeverre week de ontwikkeling van het religieuze (toelatings)beleid in de Utrechtse gasthuizen af van dat van de steden in Holland?

Uit deze studie is gebleken dat de armen- en ouderzorg in Utrecht in grote lijnen een vergelijkbare ontwikkeling heeft doorgemaakt als de zorg in de steden in Holland, maar dat er ook significante verschillen in de praktijk zijn die kunnen wijzen op een afwijkende ontwikkeling. De gasthuizen in Utrecht werden opgericht uit liefdadigheid voor de armsten van de samenleving. Met name landlopers, bedelaars en pelgrims maakten van deze voorzieningen gebruik. Na de Reformatie werden alleen nog betalende oude mannen of vrouwen toegelaten voor permanente zorg. Katholieken waren formeel niet langer welkom in de Utrechtse gasthuizen. Verwijzingen naar deze bepaling zijn terug te vinden in de resoluties die aan het begin van de zeventiende eeuw werden aangenomen, waarin het verbod op het toelaten van katholieken werd herhaald en bekrachtigd. Het St. Maartensgasthuis bevat een aantal kopieën van een dergelijke resolutie, gericht aan alle gasthuizen in Utrecht. In publicaties over Holland wordt gesteld dat de katholieken pas in de achttiende eeuw werden geweerd uit de gasthuizen. Utrecht liep mogelijk voorop in deze regelgeving, maar uit de bestudeerde documenten van de voor dit onderzoek geselecteerde gasthuizen wordt duidelijk dat de regels vaak niet werden nagevolgd. Het St. Maartensgasthuis liet nog lange tijd katholieke bewoners toe. De raad van de stad Utrecht probeerde dit te voorkomen door lijsten van het gasthuis op te eisen met de namen van de nieuwe bewoners en personeelsleden, zodat er op godsdienstige achtergrond kon worden gecontroleerd. Wanneer er iemand op de lijst werd aangetroffen die katholiek was, moest het gasthuis een boete betalen. Maar ook deze maatregel had niet het gewenste effect; keer op keer moest de raad met boetes dreigen. In het Heilige Kruisgasthuis werden nog lange tijd in het geheim katholieke bijeenkomsten gehouden en werden katholieken als bewoners toegelaten. Ook dit gasthuis kreeg regelmatig een bevel van de raad om katholieken te weren. De raad dreigde met boetes wanneer het bevel niet zou worden opgevolgd. In het St. Anthoniegasthuis lijkt het verbod om katholieken toe te laten beter te zijn nagevolgd. In de documentatie van het gasthuis zijn geen voorbeelden gevonden die impliceren dat er katholieke bewoners in het gasthuis woonden. Er zijn ook geen waarschuwingen van de raad van Utrecht in de archieven aangetroffen. Aan de hand van de meer recente bronnen uit dit gasthuis kan geconcludeerd worden dat het toelatingsbeleid aan het einde van de achttiende eeuw minder streng werd. Katholieken mochten niet op basis van hun godsdienst worden geweerd. Deze laatste aanname strookt niet met eerder onderzoek waarin gesteld wordt dat de regels in de achttiende eeuw juist strenger werden. Hierbij moet echter worden opgemerkt dat de resultaten van één gasthuis niet voldoende zijn om deze stelling te weerleggen. Het St. Anthoniegasthuis zou de uitzondering op de regel kunnen vormen.

Uit het onderzoek naar een selectie van Utrechtse gasthuizen valt voorlopig te concluderen dat de Reformatie in de hervormingen van de ouderen en armenzorg een significante rol heeft gespeeld. Sommige hervormingen waren echter al gaande voor de komst van de Reformatie. De grootste invloed van de Reformatie op de gasthuizen was het verbod om katholieken toe te laten. Dit verbod werd echter pas een paar decennia na de overgang ingesteld, en het duurde nog een aantal jaren voor de naleving van het verbod strenger werd gecontroleerd. Uit de bronnen van het Heilige Kruisgasthuis en het St. Maartensgasthuis is gebleken dat men zich vaak niet aan dit verbod hield

en dat katholieken wel degelijk werden toegelaten. Aan het einde van de achttiende eeuw werden deze regels in het St. Anthoniegasthuis versoepeld en waren de katholieken officieel welkom.

De conclusies van dit onderzoek laten een verrassend beeld zien dat afwijkt van de ontwikkelingen zoals geschetst in studies over gasthuizen in Holland. Het is mogelijk dat Utrecht een andere ontwikkeling kende dan de Hollandse steden maar er zijn ook factoren die de resultaten van dit onderzoek enigszins relativeren. Voor dit onderzoek zijn slechts drie gasthuizen onderzocht; en is maar een kleine selectie bronnenmateriaal geanalyseerd. Mogelijk zijn er in een grootschaliger onderzoek andere conclusies te trekken. Hierbij zou ook gekeken kunnen worden naar de archieven van de raad van de stad Utrecht om te onderzoeken waarom de raad de besproken resoluties heeft uitgevaardigd. Om erachter te komen in hoeverre Utrecht echt verschilde van andere steden in de Nederlandse Republiek zal er ook gekeken moeten worden naar gasthuizen in andere grote steden buiten Holland zoals Leeuwarden en Groningen. Ook zou er meer onderzoek naar gasthuizen in Hollandse steden gedaan moeten worden op precies de aspecten die in dit onderzoek aan de orde zijn gekomen: de effecten van de Reformatie op het toelatingsbeleid en de tolerantie voor religieuze diversiteit. Een dergelijk grootschaliger onderzoek is niet alleen relevant om de discussie over de hervormingen in de ouderen- en armenzorg te nuanceren, maar biedt ook inzicht in de manier waarop de Nederlandse samenleving in de afgelopen eeuwen met haar ouderen is omgegaan. Nu mantelzorg in Nederland steeds vaker de voorkeur krijgt (als vrijwillige keuze of door noodzaak) en de huidige vorm van ouderzorg onder vuur ligt is het goed om te kijken naar de ontwikkeling van deze zorg in het verleden. Welke vormen van ouderenzorg waren succesvol en welke bleken grote nadelen te hebben? Welke lessen kunnen we trekken uit het verleden en is er zoiets als een typisch Nederlandse visie op zorg en sociale zekerheid? Het Barthelomeus gasthuis in Utrecht heeft in de 600 jaar van haar bestaan in ieder geval bewezen dat haar manier van zorgverlening nog steeds in een behoefte voorziet.

Literatuurlijst

Primaire bronnen:

- Instructies voor de moeder van het gasthuis, 1756, 1790, met ampliatioe, 1770, Het Utrechts Archief toegangsnummer 709, 3.06.2. 1991.
- Instructie voor de regenten der gods- en gasthuizen te Utrecht, vastgesteld door Intermediair Gemeentebestuur, 1798. Met ampliatioe, 1800, Het Utrechts Archief toegangsnummer 709, 3.06.2. 1986.
- Nieuwe ordonnantie op de gasthuisbroederschap, (1615). Afschrift, (18^e eeuw), Het Utrechts Archief toegangsnummer 709, 3.07.2. 2051.
- Ordonnantiën op de gasthuisbroederschap, 1515, 1603. Afschrift, ca. 1800. Hierbij een Franse vertaling, 1810, Het Utrechts Archief toegangsnummer 709, 3.06.2. 1982.
- Overeenkomsten, door de huismeesters met verschillende personen gesloten betreffende hun opneming als proveniers of dischgenooten, 1720-1806, Het Utrechts Archief toegangsnummer 709, 3.06.2. 1993.
- Stichtingsbrief van de gasthuisbroederschap, 1412. Met twee afschriften, (18^e eeuw), Het Utrechts Archief toegangsnummer 709, 3.05.2. 1834.
- Stichtingsbrieven van het gasthuis, 1454 mei 20. Notarieel afschrift, (eind 15^e eeuw), Het Utrechts Archief toegangsnummer 709, 3.07.2. 2050.
- Stukken betreffende het weren van Katholieke godsdienstoefeningen en andere uitingen van Roomschegezindheid in het gasthuis 1603, 1638, Het Utrechts Archief toegangsnummer 709, 3.05.2. 1851.
- Uittreksels uit de vroedschapsresolutiën betreffende het weren van personen van den Roomschen godsdienst als broeders en officianten van gasthuizen en andere stichtingen van liefdadigen aard, en het verwijderen van de in de gasthuizen aanwezige Roomsche beelden en ornamenten, 1615-1637, Het Utrechts Archief toegangsnummer 709, 3.07.2. 2052.
- Uittreksels uit doopregisters betreffende in het gasthuis opgenomen dischgenooten en proveniersters, 1771-1806, Het Utrechts Archief toegangsnummer 709, 3.06.2. 1994.
- Uittreksel uit de Vroedschapsresolutiën, houdende verbod aan de regenten der gasthuizen, om bij de benoeming van huismeesters, broeders, rentmeesters en moeders andere personen te kiezen dan belijders van de gereformeerde religie, 1653, Het Utrechts Archief toegangsnummer 709, 3.06.2. 1983.

Secundaire literatuur:

- Boele, A., Bouman, A., de Moor, T., 'Commerciële huishoudens? De gevolgen van het Europese huwelijkspatroon en de inzet van niet-familiale hulp als overlevingsstrategie voor ouderen in het vroegmoderne Holland (casus: Leiden)', in: I. Devos, K. Matthijs, B. van de Putte (ed.), *Kwetsbare groepen in/en historische demografie. - Historisch-demografisch onderzoek in Vlaanderen en Nederland Jaarboek Historische Demografie* (Leuven 2014) 21-46.
- Davies, N.Z., 'Poor Relief, Humanism, and Heresy' (1968) in: *Society and Culture in Early Modern France: Eight Essays* (Stanford 1975) 17-65
- De Moor, T., Van Zanden, J.L., 'Girl power: the European marriage pattern and labour markets in the North Sea region in the late medieval and early modern period', *Economic History Review* 63,1 (2010) 1-33.
- Grell, O.P., en Cunningham, A., (ed.), *Health Care and Poor Relief in Protestant Europe 1500-1700* (Londen 2002).

- Grell, O.P., 'The Protestant imperative of Christian care and neighbourly love', in: O.P. Grell en A. Cunningham (ed.), *Health Care and Poor Relief in Protestant Europe 1500-1700* (Londen 2002) 43-65.
- Koningsberger, V., 'Juan Luis Vives en de Leidse armenzorg in de zestiende eeuw', in: R. van Maanen (ed.), *Leids Jaarboekje 2009* (Leiden 2009) 35-59.
- Muller, S., *Geschiedenis der Fundatiën, beheerd door het college van regenten der Vereenigde Gods- en Gastuizen te Utrecht* (Utrecht 1900).
- Parker, C.H., *The Reformation of Community. Social Welfare and Calvinist Charity in Holland, 1572-1620* (Cambridge 1998).
- Prak, M., 'Armenzorg 1500-1800', in: J. van Gerwen, M. H. van Leeuwen (ed.), *Studies over zekerheidsarrangementen. Risico's, risicobestrijding en verzekeringen in Nederland, vanaf de Middeleeuwen* (Amsterdam, 1998) 49-90.

Websites:

- Archieven.nl, 'Ontstaan van de Verenigde Gods- en Gasthuizen', <http://www.archieven.nl/nl/zoeken?mivast=0&mizig=210&miadt=39&miaet=1&micode=724&minr=2676737&miview=inv2>.
- Barthelomeus Gasthuis, 'Barthelomeus Gasthuis', www.barthelomeusgasthuis.nl.
- De Rijksoverheid, 'Veranderingen voor mantelzorgers en zorgvrijwilligers', <http://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/mantelzorg/veranderingen-voor-mantelzorgers-en-zorgvrijwilligers>.
- Het Utrechts Archief, '1580: Aartsbisschop Schenk van Toutenburg sterft', <http://www.hetutrechtsarchief.nl/thema/tijdbalk/1580>.
- Het Utrechts Archief, 'Archief van de Armen-noodhulp', http://www.hetutrechtsarchief.nl/collectie/archiefbank/archieftoegangen/zoekresultaat?mivast=39&mizig=210&miadt=39&micode=709&milang=nl&mizk_alle=gasthuis&miview=inv2#inv3t2.
- Het Utrechts Archief, 'Archief van het Heilige Kruisgasthuis', http://www.hetutrechtsarchief.nl/collectie/archiefbank/archieftoegangen/zoekresultaat?mivast=39&mizig=210&miadt=39&micode=709&milang=nl&mizk_alle=gasthuis&miview=inv2#inv3t2.
- Het Utrechts Archief, 'Archief van het St. Anthoniegasthuis', http://www.hetutrechtsarchief.nl/collectie/archiefbank/archieftoegangen/zoekresultaat?mivast=39&mizig=210&miadt=39&micode=709&milang=nl&mizk_alle=gasthuis&miview=inv2#inv3t2.
- Het Utrechts Archief, 'Archief van het St. Maartengasthuis', http://www.hetutrechtsarchief.nl/collectie/archiefbank/archieftoegangen/zoekresultaat?mivast=39&mizig=210&miadt=39&micode=709&milang=nl&mizk_alle=gasthuis&miview=inv2#inv3t2.
- Steyaert, J., 'Armenzorg en de opkomst van het humanisme', www.canonsociaalwerk.eu/nl/details.php?cps=4.